

TÜRK DÜNYASININ BİLGESİ ALİ ŞİR NEVÂÎ*

Hüseyin ÖZCAN**

Türk Dünyasının en önemli ortak şahsiyetlerinden olan Ali Şir Nevâî, Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olmuş büyük bir ediptir. Ölümünün 500. yılında bütün Türk Dünyasında anılan Ali Şir Nevâî bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarını etkilemiştir. Bu çalışmada Nevâî'nin Türk diline hizmetleri ve edebi şahsiyeti üzerinde durulacaktır.

Çağatay Dili ve Edebiyatı, Çağatay Dönemi söyleyişlerinde geçen “Çağatay” sözcüğü Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın ismine nispetle kullanılmaktadır. Önceleri bu sözcük Çağatay Han'ın soyuna ve onun kurduğu devlete verilirken sonraları Mâveraünnehir'deki bütün Türkler için kullanılmış, “Timurlular zamanında inkişaf eden edebî Türkçe ile bu lehçede meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına bu isim verilmiştir.”¹

Fuat Köprülü Çağatay sözcüğü ile “geniş anlamda Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı, Altınordu devletlerinin medeni merkezlerinde XIII-XV. Yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde zengin bir edebiyat yaratan Orta Asya edebi lehçesi“nin kastedildiğini ifade ederek bu lehçenin temelini XI. yüzyıla kadar götürür.²

Ali Şir Nevâî, Çağatay edebiyatının da önemli ismidir. Soyca bir Uygur ailesinden gelen Nevâî, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu.. Babası Gıyasettin Kiçkine Bahadır (Kiçkine Bahşı) Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, sonra Ebu'l-Kasım, Bâbûr Şah'ın sarayında da önemli bir mevki sahibi olmuştu. Nevâî ile sonraları döneminin sultanı olacak olan Hüseyin Baykara birlikte büyümüş ve okumuşlardır. Heat sarayında mühürdarlık görevinde bulunan Nevâî, Emîr ünvanı almıştır. Ölümünden hemen önce şehirden ayrılan hükümdar Hüseyin Baykara onu yerine vekil bırakmıştır. 3 ocak 1501'de Herat şehrinde vefat etmiştir.

* Bu çalışma Özbekistan'da düzenlenen “ Ölümünün 500. Yılında Ali Şir Nevâî ” adlı uluslararası sempozyumunda yer almıştır.

** Yrd.Doç.Dr.,Fatih Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ,Öğretim Üyesi.

¹ W.bartold, “Çağatay Maddesi”, İslam Ansiklopedisi, C.III, s. 266-270.

² Fuat KÖPRÜLÜ, “Çağatay Edebiyatı Maddesi”, İslam Ansiklopedisi, C.III, s.270-323.

Nevâî kullandığı dil İslam medeniyetinin ortak dilidir. Arapça ve Farsçaya da çok iyi derecede hakim olan Nevâî, bu dillerdedeki edebî söyleyişleri Türkçeye uyarlayarak dilin zenginleşmesine katkıda bulunuyordu. Hayatı boyunca Türkçe'nin İran edebiyatı seviyesinde eserler verecek kadar zenginleşmesi için çalışmıştır Türkçenin söyleyişlerine uygun kullandığı sözcüklerle sonraları "Nevâî dili" olarak vasıflandırılacak olan özgün bir söyleyişe sahipti. Ondaki Türkçe sevgisi milli şuuru eserlerinde görmek mümkündür. Edebiyatın temelini dil oluşturur. Nevâî, Orta Asya Türk Edebiyatına kullandığı dil ve edebi eserleriyle millilik vasfı kazandırmıştır.

"Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü Fars edebiyatının Câmî ile zirveye ulaştığı ve münevverlerin Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde Nevâyî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalmayacak bir dil olmadığını müdafaa etmesi, Türkçe'yle de yüksek bir edebiyat vücuda getirmesinin mümkün olacağını bizzat eserleriyle ispat etmesi ve yenilerin Türkçe yazmaları hususunda teşvikte bulunması gözönüne alınırsa bu hizmetin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır."³

Şiir sanatından başka hat, resim , mûsiki ve mimari sanatlarıyla da ilgilenen Nevâî bu sanat dallarında da eserler veren çok yönlü örnek bir şahsiyetti.

"Nevâî bütün bu ilim ve sanat çalışmalarıyla şiire, resme ,musiki ve mimariye hizmetleriyle aynı zamanda popüler bir şöhret kazanmış ve geniş bir halk tarafından devamlı surette sevilmişti. Devrinin ve çevresinin örnek adamı idi"⁴ Nevâî,"ilim uğrunda bir çok emek sarfetmiş, tarih ahlak kelam ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın nazari kısmında çalışmış ve devrinin en büyük münekkidi olmuştur."⁵ Nevâî " vakit buldukça tarih de yazmıştır. "Tarih-i Mülûk-ı Acem" ile "Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ " gibi. Türk tarihinden bahseden bir de "Zübdetü't-Tevârih" vardır."⁶ "Hadis-i Erbaîn, Sıratü'l-Müslimîn tasavvufî mesnevilerinde pek güzel ruh selahiyetiyle terennüm etmiştir."⁷

³ Kemal ERASLAN, "Nevâî Maddesi", Türk Klasikleri, C.III, İstanbul 1986, s.108.

⁴ Nihat Sami BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, s. 424.

⁵ Ali Nihat TARLAN : "Ali Şir Nevâyî", İstanbul 1942, s. 8.

⁶ Âgâh Sırrı LEVEND, "Ali Şir Nevâî" Türk Dili Dergisi, C.XV, S.173, Şubat, 1966, s. 291.

⁷ Ali Nihat TARLAN: "Ali Şir Nevâî,Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1962, s. 2.

“Nevâî bütün eserlerini özel bir amaçla kaleme almıştır. Örneğin “Siracü’l-Müslimin”, yurttaşlarına Müslümanlığı iyice tanıtmak, onlara dini görevlerini öğretmek için kaleme alınmıştır. Lisanu’t_Tayr tasavvûfî bir eserdir. Attar’ın “Mantıkut’Tayr”ından esin alınarak yeni baştan yazılmıştır. Hikayelerin hepsi başkadır. Mahbûbu’l-Kulûb” içinde bulunduğu toplumun aynasıdır. Ahlâkî bir eserdir. Nesâyimü’l-Mahabbe” da Câmî’nin Nefâhat’ül-Üns’ünde eksik bıraktığı Türk şeyhlerini de almıştır. Muhakemetü’l-Lugateyn Türk dilinin haklı bir savunmasıdır. Şair bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıyor. Türk dilinin daha zengin daha üstün olduğunu kaydediyor.”⁸ “Sab’a-yı Seyyare’inde kendi eserine hitaben “yoluna kendi vatanında başlamasını ve halka inmesini ısrarla istemektedir. Halka inmek ise ancak milli dil öz ana Türkçe ile kabil idi. Ali Şir’in de asıl aradığı bu idi.”⁹ “Mizânü’l-Evzân” adlı risalesiyle Türk nazım ve musiki şekillerini tanıttır.”¹⁰

Mecâlisü’n-Nefâis Türkçe yazılmış güzel bir Türk Şairler Tezkiresidir. “Ferhad ve şirin Türkçe manzum olarak bitirdiği (Hamse) kitabının bütününde öteki şairlerin tersine kahramanlarını hep Türk yaratılış ve ruhunda canlandırır. Sedd-i İskenderî’de Türklük duygularını ve davranışlarını canlandırır.”¹¹ “Mizanü’l-Evzân’da yalnız Türklere mahsus nazım şekilleri hakkında bilgi verir.”¹²

Klasik şiirimizin bütün şekil ve türlerine de hâkim olan Nevâî bu edebiyatımızın gelişimine, verdiği örneklerle katkılarda bulunmuş yeni konu, şekil ve sanat açısından farklılıklar getirerek kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştur.

“Nevâî’nin Divan şiirinde tam bir tekamül seviyesine ulaştırdığı milli nazım şekilleri arasında tuyuğ gibi zarif bir şekil; milli zevke uyararak ve bilerek kullandığı redif ve cinaslı kafiye ve aliterasyonlar vardı. Türkçe kök ve eklerin Arap ve Fars kelimeleriyle de birleşerek meydana getirdikleri yeni cinaslar, Nevâî’nin dilinde Türkçe’yi alabildiğine zenginleştiren bir zevk unsuru seviyesine varmıştı.”¹³

⁸ a.g.m.,s.290.

⁹ Ahmet CAFEROĞLU: Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173, Şubat 1966, s.298.

¹⁰ İbrahim KAFESOĞLU: “Ali Şir Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış”, Türkiye Harsî ve İçtimâî Araştırmalar Derneği, S.45,İstanbul 1962, s.9.

¹¹ M. Fahrettin KIRZIOĞLU: Türk Dili Dergisi, C. XV, S. 173, Şubat 1966, s.309-310.

¹² Fuat KÖPRÜLÜ:Edebiyat Araştırmaları 2, İstanbul 1989,s. 434.

¹³ Nihat Sami BANARLI: a.g.e.,s. 425.

Türkçenin cinas ve kafiye için uygun bir dil olduğunu örneklerle anlatan Nevâî, Türk dilinin zenginliğine verdiği örneklerle sık sık işaret eder. Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ifade ederken örnek olarak verdiği “ördek” sözcüğünü Farsça’da aynı anlamda kullanılan “mürgâb” ile şu şekilde mukayese eder; “Türkçede her çeşidinin başka adı olan “ördek”e Fâriside sadece mürgâb deniyor. Halbuki Türkçede ördeğin erkeğine “suna”, dişisine “burçin” denir. Ördeğin ayrıca “çörke, almabaş, çakırkanad, temürkanad, alapeke, bağçal” ve başka isimleri de vardır.”¹⁴ Bir başka örnekte Türkçe yüz kelime ile “ağlama”nın ifade edildiğini belirterek bunun karşılığında Farsçada sadece tek sözcükle bunun karşılandığını söyleyerek Türkçenin zenginliğini dile getirir.

Yüzyıllardan beri sürüp gelen Fars-Türk kültür mücadelesi böylece (Ali Şir Nevâî ile) Türklerin ve Türkçenin lehine doğru kaymakta idi. “Ali Şir Türkçede hem Nizami, Attar, Sâdî, Hüsrev-i Dehlevî, Hâfız gibi İran edebiyatının büyük üstadlarının sanat mahsulleriyle boy ölçüşecek eserler meydana getirmiş, hem de klasik şiirin en yüksek seviyesine çıkardığı Çağatay Dili vasıtasıyla Türkçenin mükemmel bir dil olabileceğini ispat etmişti ve bu sebeple Çağatay Dili ve Edebiyatı Kaşgar’dan Kazan’a, Kırım’a Delhi’ye Tebriz’e ve İstanbul’a kadar bütün Türk dünyasında 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar muazzam bir itibar kazanmıştır.”¹⁵

Nevâî Türk Dünyası Edebiyatının bilge bir abide şahsiyetidir. Türk Edebiyatı’nda da Nevâî’nin büyük tesiri vardır. Özellikle klasik edebiyatımızda şairler Nevâî’yi anlamak için Çağatayca öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onun eserlerini okuyup ona nazireler yazmışlardır.

Nevâî’ye göre ”halka halkın dili ile” hitap edilmeli ve eserler verilmeliydi. Gerçek bir Türk milliyetçisi olan Nevâî, Türklüğüyle gurur duyar, Türklerin yaratılış, anlayış ve kavrayış bakımından kimseye benzemediklerini ve bütün milletlerden üstün olduklarını belirtir: “Yakîn kılmamış halk sending kişi “ (Muhakkak ki Allah

¹⁴ Nihat sami BANARLI: a.g.e., s. 426-427.

¹⁵ İbrahim KAFESOĞLU: a.g.m., s. 9-10.

senin gibi bir insan yaratmamıştır)¹⁶ diyerek Türk ırkını över. Eserlerinden bu duygu ve düşüncelere sıkça rastlanır.

“Hamsesine giren eserlerin her birinde kahramanları ideal bir Türk kahramanı kılığına sokmuş, hikayelerine ulusal bir hava vermeye dikkat etmiştir. Ferhâd u Şirin mesnevisindeki Ferhât, karakter ve çizgileri belirsiz bir kişi değil, Türklerle ilgili özellikleri taşıyan bir kahramandır. Bu mesnevisine Harzem ve Hoten Türklerinin hayatından alınmış bir roman kimliği katmıştır. “Sedd-i İskenderî” de böyledir; Türk tarihiyle ilgili bir çok tablolar yer almıştır. Nevâî’de dil bilinci ve milliyetçilik duygusu öylesine köklüdür ki, Türkçe konuşup yazmayanları, Türk soyundan olsalar bile Türk saymaz.”¹⁷

Hint’ten Rûm’a kadar bütün Türk Dünyasının fethine çıkan Nevâî ”Bütün Türk halklarını, bütün ülkeler Türklerini yalnız başıma fetheden benim” diyerek eserleriyle Orta Asya dil ve edebiyat dünyasında çığır açmıştır.¹⁸

Ferhad u Şirin mesnevisinin sonundaki şiirinde söyleyişleri ile ideallerini gerçekleştirdiğini ifade eder, haklı olarak kendisini över:

“Eger bir kavm ger yüz, yoksa meningdür
Muayyen Türk ulusu hod, meningdür

Alıp men taht-i fermanınga âsân
Çerig çekmey Hıta’dan ta Horasan

Horasan dimegil Şiraz u Tebriz
Ki kılmış devrini kilkim şeker-rîz

Köngül bermiş sözümge Türk, can hem
Ni yalguz Türk belkim Türkman hem

¹⁶ Ali Şir Nevâî; Hamse, Taşkent 1905, Taşbasması, s. 380.

¹⁷ Hikmet DİZDAROĞLU: “Nevâî’de Dil Bilinci”, Türk Dili Dergisi, C.XV, S.173, Şubat 1966, s.294.

¹⁸ a.g.m.,s.298.

Ni milk içre ki bir ferman yıbardım
Aning zabtıga bir Divan yıbardım

Bu divan tuttı ol kişverni andak
Ki “Dîvân” tüzmegey “defter”ni andak

(Türk ulusu ister bir kavim isterse yüz hatta bin uyruk olsun gerçekte bunların hepsi benimdir. Ben çeri, (ordu) çekmeden Hıta (Çin) ülkesinden Horasan’a varıncaya kadar uzayan bölgelerdeki bütün Türkleri kendi buyruğumun altına aldım. Yalnız Horasan değil Şiraz (İran), ile Tebriz (Azerbaycan=Akkoyunlu) Türkleri çağını da benim kalemim şeker dökerek tatlı kılmıştır. Türkler benim sözlerime (şiirlerime) gönlünü kaptırılmış, canını bile vermiştir. Yalnız Türkler (Uygur, Çağataylı, Altınordulu=Kazan, Kıpçak) değil Türkmenler (Akkoyunlu ve Osmanlılar) de benim şiirlerime gönlünü ve canını vermiştir ve sözümü tutmuştur. Ben bu ülkeleri ele geçirmek için ferman göndermiş değilim; ancak bir Dîvân (şiirler) göndererek bu işi yaptım. Bu dîvân (devlet sınırlarını tanımayarak) ülkeleri öylesine tuttu ki hiçbir devletin idaresini düzenleyen Padişah ve vezirlerin toplu bulunduğu dîvân ile defterleri böylece sağlam zaptedip, düzene koyamaz. Benim dîvânım Cihangir padişahların divanından daha çok üstün bir gönül isteği ve gücüyle Türk ülkelerini hükmü altına almıştır.¹⁹

“Nevâî sistematik bir dilci olmamakla birlikte Türk dilinin gücünü tam olarak kavramış dil bilincini iyice sezmiş bir yazardı Yaratılıştan şair olan bir yazardan bundan fazlası beklenemezdi. Nevâî, bir yandan duyguya ve duygulandırmaya öbür yandan da nesnel çözümlenmeye dayanan bir dilci sayılabilir. Türkçenin anlatım gücünü gösterecek daha bir çok noktaları sıralayabilir ve örnekler verebilirdi.”²⁰

Türkçenin milli dil olmasında ve gelişmesinde verdiği eserlerle büyük katkıları olan Nevâî, Türkçeye büyük hizmet ve emek vermiştir.

“Yabancı bir dilin edebiyat dili olarak kabul edildiği bir devir ve çevrede milli duygu ve şuurla ve imrenilecek bir cesaretle ortaya atılıp Türk Dilinin istiklâlini savunan onun Farsça’dan üstün olduğunu savunan, onun Farsça’dan üstünlüğünü ispat

¹⁹ M.Fahrettin KİRZİOĞLU: a.g.m., s.313.

²⁰ A.DİLAÇAR: Nevâî’nin Dil Anlayışı”, Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173,Şubat 1966, s.302.

eden ve çok değerli eserleriyle yeni bir edebi dil kuran Nevâî, Türk dili ve kültürüne sonsuz hizmetlerde bulunmuştur. O, Orhun yazıtlarından beri uyanık ve canlı gördüğümüz milli duygu ve şuurun Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük temsilcilerinden biridir. Milli dil ve edebiyatın meydana gelmesinde sayısız emeği geçen Türkçecilik davasının öncülerindendir.”²¹

Hayırsever bir kişiliğe sahip olan Ali Şir Nevâî çok zengindi. Servetini ilim ve sanat için harcamıştır. “Horasan’da 370 parça hayrât inşa etmişti. Bunlardan 90’ı kervansaraydı. Bu hayrât içinde mescitler, camiler, tekkeler medreseler, köprüler vardı.”²²

Bir şiirinde “Ey Nevâî kişige birme köngül/Eger ol hûrî durur yoksa peri” (Ey Nevâî kimseye gönül verme, huri veya peri olsa bile) diyen Nevâî hiç evlenmemiştir.

“XV: asrın son yarısından başlayarak Tanzimata kadar bütün Osmanlı şairleri edebi kültürlerini tamamlamak için Çağatay lehçesini öğrenip Nevâî’nin eserlerini okumuşlar, aynı lehçe ile ona nazireler yazmışlardır. Hindistan sarayları ve İran Türkleri arasında olduğu gibi Anadolu ve Rumeli’de Nevâî’nin eserleri adeta ders olarak okunduğu cihetle onun eserlerini iyice anlayabilmek için hususi lugat kitapları yazılmıştır. Daha XVI., XVII asırlarda bazı müelliflerin Çağataycaya Nevâî dili adını vermeleri de onun büyük bir edebi lehçeyi kendi ismiyle adlandıracak kadar muazzam bir şöhret kazandığına delil değil midir ? Fuzuli, Nedim, Şeyh Galip gibi en büyük şairlerimiz onu üstad olarak tanımışlardır.”²³

Çağataycayı klasik bir şiir ve nesir dili haline getiren Ali Şir Nevâî Türk edebiyatına otuzdan fazla değerli eser kazandırmıştır. Devlet adamlığı yanında velûd bir yazar olarak da adından sözettiren Nevâî’nin eserleri şunlardır: Garâibü’s-Sıgar, Nevâdir’uş-Şebâb, Bedâvi’u’l-Vasat, Fevâid’ül-Kiber, Farsça Dîvân, Hayretü’l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Mecnun u Leylî, Seb’a-i Seyyare, Sedd-i İskenderî, Çihil Hadis, Vakfiyye, Nazmü’l-Cevâhir, Tarihi Enbiya ve Hükemâ,Tarih-i Müluk-ı Acem,Dastân-ı Şeyh San’ân, Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir, Mecâlisü’n-Nefâis,

²¹ Faruk K. TİMURTAŞ: “Ali Şir Nevâide Türklük Duygusu”, Türk Dili Dergisi, C. XV, S.173, Şubat 1966, s.304.

²² Ali Nihat TARLAN, a.g.e.,s.3.

Münşe'ât, Risâle-i Muammâ, Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Mîzân'ül-Evzân, Hâlât-ı Pehlevan Muhammed, Nesâim'ül-Muhabbe Min Şemâimi'l-Fütüvve, Lisanü't-Tayr, Muhakemetü'l-Lugateyn, Sirâcü'l-Müslimîn, Mahbûbu'l-Kulûb, Münâcât, Vakfiyye.

Fuzûlî'den Nedim'e kadar bir çok şairi etkileyen Ali Şir Nevâî üzerinde doğulu ve batılı bir çok bilim adamı tarafından üzerinde araştırmalar yapılan Nevâî'nin eserlerinin bir çok nüshası Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında yerini alır. Türkiye Kitaplıkları'nda bulunan Nevâî yazmaları Ağâh Sırrı Levend tarafından yayınlanmıştır.²⁴ Daha sonraki araştırmalarla bu eserlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.²⁵

“Türkiye’de Nevâî’nin tesiri Tanzimat’tan sonra da devam etmiştir. Nevâînin şiirleri Ziya Paşa’nın “Harâbât”ında mühim bir yer almış onun “Mahbûb’ul-Kulûb”u Ahmet Vefik Paşa tarafından İstanbul’da neşredilmiştir.”²⁶

Büyük sanatçı Nevâyî aradan geçen beş yüz yıla rağmen bugün hâlâ değerini ve önemini korumaktadır. Onun Türk dili ve kültürüne yaptığı hizmetler hep yâdedilecektir. O sanatçı kişiliği, Türk dili sevgisi ve duyarlılığıyla kendisinden sonraki bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarını etkilemiştir. Nevâî külliyyatının bütün Türk Dünyasında anlaşılacağı şekilde uyarlanması ve yeni nesillere tanıtılması gereklidir.

²³ Fuat KÖPRÜLÜ: a.g.e., s.436.

²⁴ A.Sırrı LEVEND: “Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları”, TDAY Belleten, Ankara 1958.

²⁵ Cihan OKUYUCU (Fatih Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Prof.Dr.) tarafından yapılan çalışma ile Türkiye’de bulunan Nevâî Yazmaları yeniden derlenmiş ve A. Sırrı Levend’in çalışmasına ilavelerde bulunulmuştur. Çalışma, “Ölümünün 500. Yılında Nevâî” adlı Uluslar arası Nevâî Sempozyumunda sunulmuştur.

²⁶ Nihat Sami BANARLI: a.g.e., s.434.